

Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (1ος – τέλη 3ου αι. μ.Χ.)*

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά

Η Θεσσαλονίκη συνδέεται με τα ψηφιδωτά –όχι μόνο στη συνείδηση των αρχαιολόγων αλλά και κάθε φιλότεχνου πολίτη– πράγμα που οφείλεται ασφαλώς στο γεγονός ότι στην πόλη αυτή έχει διασωθεί ένα από τα διασημότερα σύνολα ψηφιδωτής τέχνης της ύστερης αρχαιότητας: τα εντοιχία ψηφιδωτά των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών της. Τα έργα αυτά δεν βοηθούν ιδιαίτερα στην κατανόηση των σταδίων εξέλιξης της τέχνης του ψηφιδωτού, για το λόγο ότι αποτελούν μεμονωμένα δείγματα έργων υψηλής ποιότητας μέσα στο σύνολο της καλλιτεχνικής παραγωγής της εποχής, δίνοντας ένα γενικό μόνο στίγμα του σημείου στο οποίο μπορούσε να φτάσει η παραγωγή αυτή. Αντίθετα, οι επιδαπέδιες ψηφιδωτές διακοσμήσεις της πόλης, ευτελέστερες και πολύ ταπεινότερες από τις εντοιχίες, αποτελούν, με το μεγάλο αριθμό και την πολυμορφία τους, στερεότερο εργαλείο στα χέρια του ερευνητή που προσπαθεί να διαγράψει μια συνεχή πορεία εξέλιξης –τουλάχιστον χωρίς μεγάλα κενά– από την αρχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου έως το τέλος της ύστερης αρχαιότητας.

ΤΑ ΑΣΠΡΟΜΑΥΡΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Λιγοστά είναι τα ψηφιδωτά δάπεδα της πόλης για τα οποία είναι πιθανή μια χρονολόγηση στον 1ο και στον 2ο αιώνα μ.Χ. –πράγμα που έχει γενικότερη ισχύ για τις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Τα πρωιμότερα πάντως δείγματα που έχουν διασωθεί ανήκουν στην περίοδο αυτή. Πρόκειται για δάπεδα με γεωμετρικό διάκοσμο, στα οποία διαπιστώνεται αποκλειστική εφαρμογή της τεχνοτροπίας του ασπρόμαυρου ψηφιδωτού. Η «μόδα» των ασπρόμαυρων ψηφιδωτών –ευρύτατα διαδεδομένων στην Ιταλία σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου– εξαπλώθηκε και στον ελλαδικό χώρο, όπως και στις υπόλοιπες επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, καθώς την έφεραν μαζί τους οι επήλυδες από τη Δύση, που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα και έκτισαν τα σπίτια τους στις διάφορες περιοχές της.

Πρωιμότερο στη σειρά –χρονολογείται πιθανόν ανάμεσα στα μέσα του 1ου και τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.– είναι το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στο ΝΔ τμήμα της πλατείας Κυπρίων Αγωνιστών, όπου ανασκάφηκε ένα δημόσιο κτήριο του 1ου αι. π.Χ. με μεταγενέστερες φάσεις, σε μία από τις οποίες αυτό ανήκει¹. Σε λευκό εντελώς ακόσμητο βάθος σχεδιάζεται απλή σύνθεση κατά κορυφήν τετραγώνων (Εικ. 1α)².

Πίν.1. α. Θεσσαλονίκη, κτήριο στην Πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών (φωτ. Τ. Τασιά). β-γ) Θεσσαλονίκη, λουτρό κάτω και γύρω από τον ναό της Αχειροποιήτου (β. Αρχείο 9ης ΕΒΑ, γ. Φωτ. Φ. Πέτσα). δ. Θεσσαλονίκη, κτήριο στη συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας 75 και Σοφοκλέους (φωτ. Ν. Καρύδα).

Ένα άλλο ασπρόμαυρο ψηφιδωτό, για το οποίο είναι πιθανή μια χρονολόγηση στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ., ανήκει στην πρώτη φάση του ρωμαϊκού λουτρού, που προϋπήρχε στη θέση όπου αργότερα κτίστηκε η βασιλική της Αχειροποιήτου, κάτω και γύρω απ' αυτήν³. Τα ψηφιδωτά όλων των χώρων του λουτρού φέρουν διάκοσμο ασπρόμαυρο και καθαρά γεωμετρικό⁴, πλουσιότερον, ωστόσο, από εκείνον του ψηφιδωτού της πλατείας Κυπρίων Αγωνιστών. Στο θεματολόγιο που χρησιμοποιείται περιλαμβάνονται «κουκουνάρα», περίκεντρη σύνθεση τριγώνων (Εικ. 1β) και σύνθεση συμπλεκόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα (Εικ. 1γ). Το τελευταίο θέμα το συναντούμε και σε ένα ακόμη ασπρόμαυρο ψηφιδωτό της πόλης, που αποκαλύφθηκε στην ανασκα-

φή μεταξύ των οδών Αγίας Σοφίας 75 και Σοφοκλέους 18 και ανήκει στην πρώτη φάση ρωμαϊκού κτηρίου που χρονολογείται από τον ανασκαφέα στα τέλη του 2ου – αρχές του 3ου αι. μ.Χ. (Εικ. 1δ)⁵.

Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα, όπως και γενικότερα στις ανατολικές επαρχίες, η ασπρόμαυρη τεχνοτροπία σπάνια χρησιμοποιήθηκε ως αποκλειστικός τρόπος διακόσμησης των ψηφιδωτών δαπέδων των κτηρίων –πράγμα που στην Ιταλία συνέβαινε σε μεγάλη έκταση. Σπάνιες επίσης είναι οι περιπτώσεις όπου οι εικονιστικές παραστάσεις αποδίδονται με την ασπρόμαυρη τεχνοτροπία, σε αντίθεση και πάλι με τα ιταλικά ψηφιδωτά. Παρόλα αυτά, τα ευρήματα που καθημερινά φέρνουν στο φως οι ανασκαφές σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας καταδεικνύουν την εξαπλώση των ασπρόμαυρων ψηφιδωτών κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από όσο πιστεύαμε παλαιότερα⁶. Συχνότερη είναι η συμπληρωματική χρήση τους, σε συνδυασμό με πολύχρωμο εικονιστικό διάκοσμο. Συνήθως ασπρόμαυρα γεωμετρικά θέματα πλαισιώνουν πολύχρωμους πίνακες ή κοσμούν ολόκληρους χώρους, ενώ άλλοι χώροι στο ίδιο κτήριο φέρουν πολύχρωμα ψηφιδωτά.

Το ψηφιδωτό της οδού Γρηγορίου Παλαμά 8

Ένα καλό παράδειγμα συνδυασμού ασπρόμαυρων γεωμετρικών και πολύχρωμων εικονιστικών ψηφιδωτών παραστάσεων προσφέρει ένα εύρημα στην οδό Γρηγορίου Παλαμά, σε μικρή απόσταση δυτικά από το Γαλεριανό συγκρότημα, κάτω και γύρω από το οποίο οι πρόσφατες έρευνες έχουν φέρει στο φως πρωιμότερα πλούσια οικιστικά κατάλοιπα. Το κτήριο της οδού Γρηγορίου Παλαμά 8 στην πρώτη φάση του ήταν πιθανότατα οικία, από την οποία αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο χώρων, ενώ ένα μεγάλο μέρος της συνεχίζεται κάτω από σύγχρονο δρόμο και σύγχρονη οικοδομή⁷. Το τμήμα του δυτικού χώρου που είναι ορατό κοσμείται με ασπρόμαυρο γεωμετρικό ψηφιδωτό (περίκεντρη σύνθεση τριγώνων) (Εικ. 2α), πολύ συγγενικό με εκείνα που αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές της Αχειροποιήτου (Εικ. 1β), ενώ ο ανατολικός χώρος έφερε πλούσιο εικονιστικό διάκοσμο, όπως εύκολα μπορεί κανείς να συμπεράνει από το σωζόμενο μέρος. Το θέμα του κεντρικού πίνακα φαίνεται να σχετίζεται με τον διονυσιακό κύκλο, χωρίς να είναι δυνατόν να προσδιοριστεί τι ακριβώς εικονίζεται, αφού σώζεται μόνον μία γυναικεία μορφή –πιθανότατα Μαινάδα– που παίζει τύμπανο και χορεύει σε ζωηρό ρυθμό (Εικ. 2β). Η παράσταση «κλείνει» από τη δυτική σωζόμενη πλευρά με παραλληλόγραμμο που περιέχει δέλτο με λαβές (tabula ansata), στην οποία χρησιμοποιείται η τεχνοτροπία του «ουράνιου τόξου»⁸. περιβάλλεται επίσης από πλουσιότερη πλαισίωση κοσμημένων ασπρόμαυρων ταινιών, αλλά και από σύνθεση τετραγώνων που περιέχουν πολύχρωμα πτηνά σε φυσικό τοπίο και ψάρια (ξένια;⁹) (Εικ. 2γ).

Η ζωηρή κίνηση του σώματος της χορεύτριας-Μαινάδας, ο λεπτομερής, ακριβής αλλά και ελεύθερος –σχεδόν ζωγραφικός– σχεδιασμός των πτυχώσεων του ενδύματός της που αριστοτεχνικά ακολουθεί τους ρυθμούς του χορού, η γεμάτη πλαστικότητα απόδοση της γυμνής σάρκας, η απουσία βαθύχρωμων περιγραμμάτων, αλλά και η ασυνήθιστα μεγάλη χρωματική κλίμακα, με τη βοήθεια της οποίας επιτυγχάνονται οι λεπτές αποχρώσεις, μαρτυρούν για τη δεξιότητα του ψηφοθέτη και αναμφίβολα κατατάσσουν το ψηφιδωτό της οδού Γρηγορίου Παλαμά στα έργα υψηλής ποιότητας στο σύνολο της παραγωγής στη Θεσσαλονίκη κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο. Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με τον ασπρόμαυρο διάκοσμο του δυτικού χώρου, οδηγούν με πιθανότητα σε μια πρώιμη χρονολόγηση, στο μεταίχμιο ίσως του 2ου προς τον 3ο αιώνα μ.Χ. Η παράσταση, εξάλλου, του κεντρικού πίνακα εντάσσεται στην παράδοση του «εμβλήματος», όπως αυτό αναβίωσε μετά τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. στον ελλαδικό χώρο και σε άλλες επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους¹⁰.

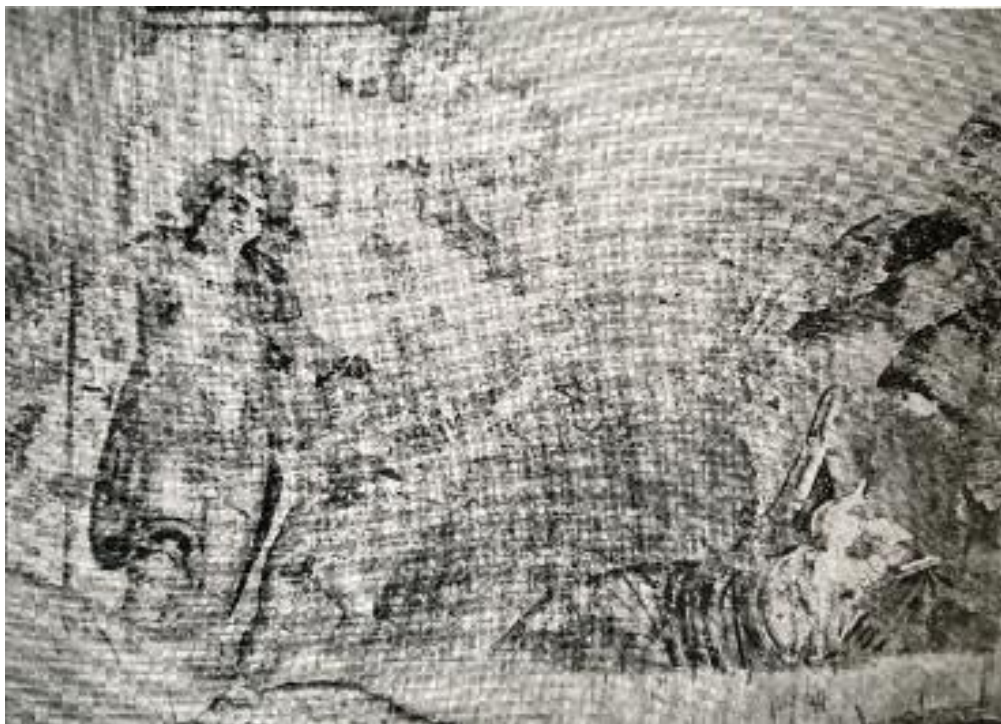

Πίν. 2. α-γ. Θεσσαλονίκη, οικία στην οδό Γρηγορίου Παλαμά 8 (Λαμπροθανάση-Κοραντζή 1995, εικ. 2, 6, 4).

Ο 3ος αιώνας μ.Χ. είναι αναμφισβήτητα εποχή ακμής για την τέχνη του ψηφιδωτού στη Θεσσαλονίκη, όπως καταδεικνύουν τα ανασκαφικά ευρήματα. Τα έως σήμερα γνωστά ψηφιδωτά της πόλης, που χρονολογούνται την περίοδο αυτή, χαρακτηρίζονται από πλούσιο εικονιστικό διάκοσμο –που αναπτύσσεται μέσα σε μικρά ή μεγαλύτερα διάχωρα– πολυχρωμία και καλή ποιότητα στην εκτέλεση, χαρακτηριστικά που μαρτυρούν για την παρουσία στην πόλη εργαστηρίων έμπειρων ψηφοθετών. Από άποψη εικονογραφίας και σύνθεσης αντανακλούν τις γενικότερες καλλιτεχνικές τάσεις που χαρακτηρίζουν το ψηφιδωτό δαπέδου στον ελλαδικό χώρο κατά την εποχή των Σεβήρων και λίγο αργότερα: πλούσιο θεματολόγιο από τη μυθολογία, την καθημερινή ζωή και τον κόσμο των προσωποποιήσεων· επίσης, διάταξη των μορφών και των παραστάσεων στο χώρο του δαπέδου με τη μορφή «ψευδοεμβλημάτων». Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν για την υψηλή τους ποιότητα τα γνωστά ψηφιδωτά που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης: της οδού Σωκράτους 45 και της συμβολής των οδών Εγνατία – Αντιγονιδών.

Το ψηφιδωτό της οδού Σωκράτους 45

Καμία πληροφορία δεν διαθέτουμε για το κτήριο στο οποίο ανήκε το ψηφιδωτό της οδού Σωκράτους (πιθανότατα πρόκειται για πλούσια οικία), το οποίο αποκαλύφθηκε σε δύο σωστικές ανασκαφές (1963 και 1964), αποκολλήθηκε εσπευσμένα και μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης¹¹. Χρησιμοποιούνται εδώ γνωστές μυθολογικές παραστάσεις που κοσμούν μεγάλα διάχωρα. Εντυπωσιακή είναι η πολυπρόσωπη διονυσιακή παράσταση της άφιξης του Διονύσου και της ακολουθίας του στη Νάξο και της ανεύρεσης της Αριάδνης, σκηνή που συγκροτεί έναν μεγάλων διαστάσεων πίνακα (Εικ. 3α). Πρόκειται για ένα εξόχως διαδεδομένο θέμα, όχι μόνο στα ψηφιδωτά αλλά σε όλα σχεδόν τα είδη τέχνης, στα οποία εμφανίζεται σε ποικίλες εικονογραφικές παραλλαγές. Το ίδιο ζωγραφικό πρότυπο που χρησιμοποιήθηκε στον πίνακα της Θεσσαλονίκης αναγνωρίζεται και σε άλλα ψηφιδωτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, όπως π.χ. στο προερχόμενο από τη Βηρυτό (Beyrouth) του Λιβάνου (Εικ. 3β) –παρά το γεγονός ότι σ' αυτό εμφανίζονται λιγότερα πρόσωπα¹², και, όσο τουλάχιστον αφορά στη μορφή της Αριάδνης, στο ψηφιδωτό της λεγόμενης οικίας του Διονύσου στα Χανιά της Κρήτης¹³.

Εικ. 3α. Θεσσαλονίκη, οικία
στην οδό Σωκράτους 45 (φωτ.
Π. Ατζακά).
Εικ. 3β. Λίβανος, Βηρυτός
(Chéhab 1957/1959, πίν. II).

Οι υπόλοιποι δύο πίνακες, που συνεχονται με την παράσταση του Διονύσου και της Αριάδνης, είναι μικρότεροι και περιέχουν ο καθένας σκηνές με δύο μορφές: τον Απόλλωνα και τη Δάφνη (:), τον Δία-αετό και τον Γανυμήδη. Στην πρώτη σκηνή η νεαρή στιβαρή αντρική μορφή, με γυμνό σώμα προβαλλόμενο σε βαθύχρωμο μανδύα που ανεμίζει και κρατώντας τόξο στο αριστερό της χέρι, έχει ήδη φθάσει με έναν μεγάλο διασκελισμό τη γυναικεία μορφή –ντυμένη βαριά με πολύπτυχο πέπλο και ιμάτιο– που μάταια προσπαθεί να απομακρυνθεί (Εικ. 4α). Στο σύνολο των σωζόμενων παραστάσεων του Απόλλωνα και της Δάφνης¹⁴, ελάχιστες είναι αυτές που δεν απεικονίζουν τη μεταμόρφωση της Δάφνης στο ομώνυμο φυτό. Στο ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης η μεταμόρφωση δεν δηλώνεται, τουλάχιστον στο σωζόμενο τμήμα.

Στη δεύτερη σκηνή, στην οποία αποδίδεται ο μύθος της αρπαγής του Γανυμήδη από τον Δία μεταμορφωμένο σε αετό (Εικ. 4β)¹⁵, ο νεαρός Γανυμήδης παριστάνεται γονατισμένος στη γη, να κρατά από το λαιμό τον αετό που τον έχει πλησιάσει απειλητικά. Από τους δύο συνηθέστερους εικονογραφικούς τύπους του θέματος –της σύλληψης στο έδαφος και της απαγωγής στον αέρα– επιλέγεται στο ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης ο πρώτος. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται από την ελληνιστική ήδη περίοδο και το αρχαιότερο ψηφιδωτό δάπεδο όπου συναντάται είναι το προερχόμενο από τη λεγόμενη οικία του Γανυμήδη στην Morgantina της Σικελίας, που χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.¹⁶.

Το ψηφιδωτό της οδού Σωκράτους διακρίνεται για την υψηλή του ποιότητα. Οι ανθρώπινες μορφές διατηρούν ευδιάκριτα χαρακτηριστικά από την κλασική παράδοση, ως προς τον σχεδιασμό τους, τη χρησιμοποιούμενη κλίμακα των αποχρώσεων, αλλά και ως προς την απόδοση της τρίτης διάστασης. Και οι τρεις παραστάσεις αντιπροσωπεύουν γνωστούς εικονογραφικούς τύπους και είχαν ασφαλώς κάποιο αρχαιότερο πρότυπο.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του ψηφιδωτού της οδού Σωκράτους, σε συνδυασμό με την εξέλιξη της τέχνης του ψηφιδωτού δαπέδου στη Θεσσαλονίκη κάνουν πιθανή τη χρονολογική τοποθέτηση του συγκεκριμένου έργου στον πρώιμο 3ο αιώνα μ.Χ.¹⁷. Τα χρονολογούμενα στον 3ο αιώνα ψηφιδωτά που έχουν έως σήμερα αποκαλυφθεί στην πόλη μαρτυρούν για την παρουσία κατά την περίοδο αυτή σημαντικών εργαστηρίων ψηφοθετών που δημιουργούσαν έργα υψηλής ποιότητας με εικονιστικά κατά προτίμηση θέματα, ενώ από τις αρχές του 4ου αιώνα, με τα ψηφιδωτά του γαλεριανού συγκροτήματος (Εικ. 12), διαπιστώνεται μια τομή στην αντίληψη των ψηφιδωτών στρώσεων των δαπέδων, που επηρέασε όλη την μεταγενέστερη εντόπια παραγωγή¹⁸.

Εικ. 4α-β. Θεσσαλονίκη, οικία στην οδό Σωκράτους 45 (φωτ. Π. Ατζακά).

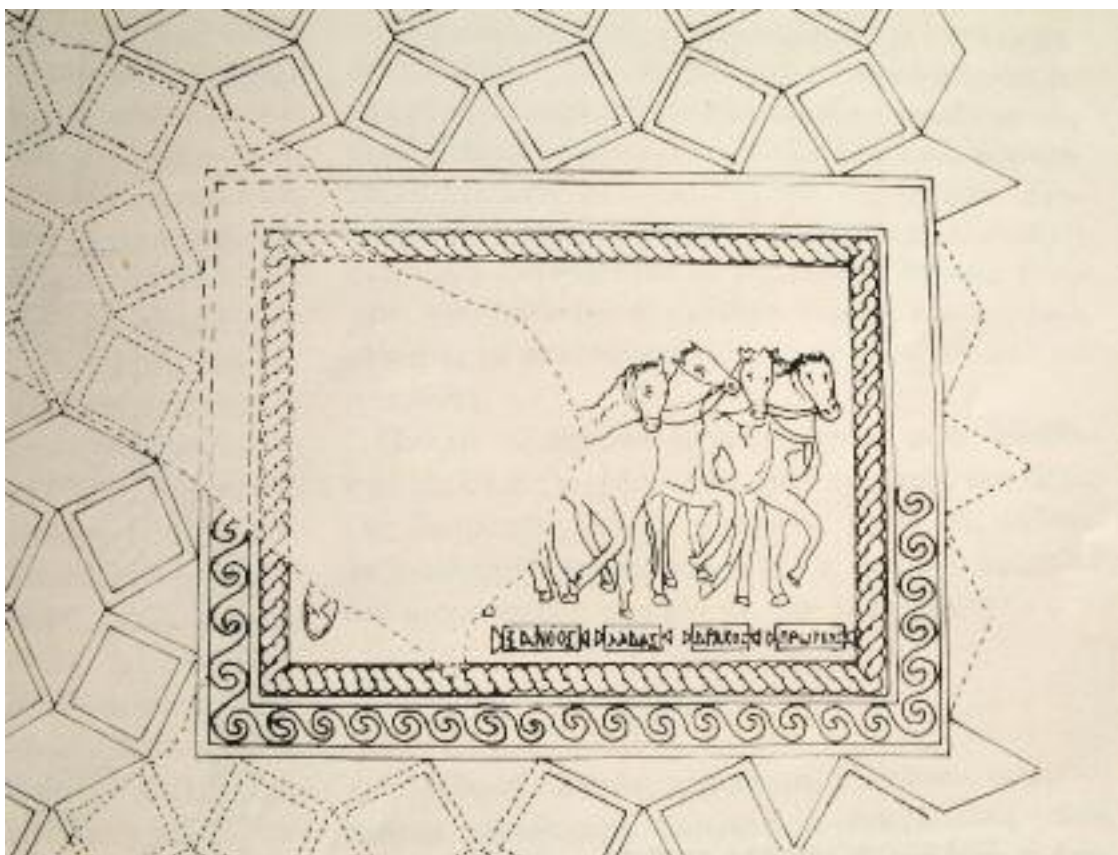

Εικ.6α. Θεσσαλονίκη, οικία στη συμβολή των οδών Εγνατία και Αντιγονιδών (φωτ. Π. Ατζακά).
 6β. Τυνησία, Thuburbo Majus (Yacoub 2002, εικ. 157).

Τα άλογα προχωρούν με ήρεμη κίνηση· είναι προφανές ότι έχουν ήδη τερματίσει νικηφόρα. Στο κατεστραμμένο αριστερό τμήμα της παράστασης εικονιζόταν πιθανόν ο νικητής ηνίοχος, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από άλλες ανάλογες παραστάσεις με το ίδιο θέμα (Εικ. 6β)²³, παρόλο που στην παράσταση της Θεσσαλονίκης ο κενός χώρος για την ανάπτυξη του θέματος προς τα πάνω είναι περιορισμένος. Είναι μάλιστα πιθανόν ο νικητής της παριστανόμενης αρματοδρομίας να ήταν ο ίδιος ο ιδιοκτήτης της οικίας, γεγονός που θα μνημονευόταν ίσως στην επιγραφή της δέλτου ανάμεσα στους αγωνιστικούς στεφάνους. Μια νίκη σε *οικουμενικούς αγώνες* ήταν μεγάλη τιμή και συχνά προβαλλόταν με ανάλογες παραστάσεις στα ψηφιδωτά δάπεδα των πλούσιων οικιών. Πιθανόν είναι ακόμη ο ιδιοκτήτης να είχε υπάρξει χορηγός των αγώνων, γεγονός που θα μπορούσε επίσης να αναφέρεται στην επιγραφή. Οι παραστάσεις, εξάλλου, των νικητών αρματοδρόμων στα ψηφιδωτά δάπεδα των χώρων υποδοχής των πλούσιων οικιών υπαινίσσονται γενικά την ευδαιμονία και την καλή τύχη (*felicitas*) των ενοίκων της οικίας²⁴.

Οι αρματοδρομίες, μαζί με άλλες παρόμοιες παραστάσεις, όπως είναι οι σκηνές τσίρκου ή οι σκηνές κυνηγιού σε αμφιθέατρα (*venationes*), περιλαμβάνονται στο θεματολόγιο των ψηφιδωτών κυρίως των επαρχιών του Δυτικού Κράτους –με τον μεγαλύτερο αριθμό παραδειγμάτων στη βόρεια Αφρική, όπου γνωρίζουν διάδοση κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, αλλά και σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας²⁵. Συνηθέστερες είναι οι παραστάσεις με τέθριππα άρματα, *συνωρίδες* όμως συναντώνται επίσης σε ρωμαϊκά ψηφιδωτά του Δυτικού Κράτους²⁶.

Το θέμα της αρματοδρομίας το συναντούμε στα ψηφιδωτά μερικών ακόμη ελλαδικών μνημείων, όπως αυτά που αποκαλύφθηκαν στους Φιλίππους²⁷, το Άργος²⁸ και την Εύα (Λουκού) της Κυνουρίας²⁹. τα δύο τελευταία χρονολογούνται πιθανότατα στον 4ο αι. μ.Χ. Στις παραστάσεις των Φιλίππων και της Εύας η αρματοδρομία εικονίζεται σε εξέλιξη μέσα στον ιππόδρομο, ενώ στο Άργος και τη Θεσσαλονίκη παριστάνεται μόνο το νικητήριο τέθριππο. Στην παράσταση του Άργους σώζονται και τα τέσσερα άλογα του τεθρίππου με τα ονόματά τους μέσα σε δέλτους με λαβές, ενώ σε μικρό σωζόμενο τμήμα στην κάτω αριστερή γωνία του διαχώρου διατηρείται η μία ρόδα του άρματος (Εικ. 7α)· σε αντίστοιχη θέση θα μπορούσαμε υποθετικά να τοποθετήσουμε και τις ρόδες του τεθρίππου της Θεσσαλονίκης, αφού τα δύο έργα σχετίζονται εικονογραφικά. Τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στο Άργος επιλέγεται η πλάγια στάση των αλόγων και του άρματος, παρόλο που, όταν πρόκειται για μεμονωμένες παραστάσεις τεθρίππου, συνηθέστερη είναι η κατά μέτωπον τοποθέτησή του, συχνά με τον ηνίοχο στον κεντρικό άξονα³⁰. Ένα ακόμη ψηφιδωτό με παράσταση αρμάτων και ηνιόχων (που συνοδεύονται από τα ονόματά τους *Ευνούδας, Ευηνίων, Ιέρωνας*) έχει διασωθεί σε έπαυλη κοντά στο χωριό Δεσύλλας της Μεσσηνίας³¹. τα άρματα εδώ σύρονται από δύο πάνθηρες (Εικ. 7β), εικονογραφικό στοιχείο που συνήθως παρατηρείται σε μυθολογικές σκηνές τεθρίππων³². Η παρουσία του θέματος της αρματοδρομίας σε ελλαδικά ψηφιδωτά δηλώνει πιθανόν στις περισσότερες περιπτώσεις επιδράσεις και εισαγωγές από τις περιοχές του Δυτικού Κράτους.

Εικ. 7α. Άργος, οικία στην οδό Τριπόλεως 7β (Χ. Β. Κριτζάς, ΑΔ 29, 1973-1974, Β2, σχ. 15η). β. Δεσύλλας Μεσσηνίας, οικία (φωτ. Π. Ατζακά).

Εικ. 8α. Θεσσαλονίκη, οικία στη συμβολή των οδών Εγνατία και Αντιγονιδών (φωτ. Π. Ατζακά).
Εικ. 8β. Γαλλία, Sainte-Colombe (Lancha 1981, πίν. LXX).

Εικ. 9α-β. Θεσσαλονίκη, οικία στη συμβολή των οδών Εγνατία και Αντιγονιδών (Φωτ. Π. Ατζακά)

Εικ. 10. α-β. Θεσσαλονίκη, οικία στην οδό Παλαιών Πατρών
Γερμανού 24 (α. Αρχείο ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. β. Φωτ. Π. Ατζακά).

Στο ψηφιδωτό της συμβολής των οδών Εγνατία και Αντιγονιδών, εκτός από το τέθριππο, υπάρχουν στο τρικλίνιο δύο ακόμα εικονιστικές παραστάσεις: η μία με ψάρια και η άλλη με προτομές τριών στεφανωμένων νεαρών μορφών που έχουν τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά των προσωποποιήσεων των εποχών του έτους (Εικ. 7α). Παρόλα αυτά, λόγω της απουσίας τέταρτης μορφής, θα μπορούσαν ίσως να ερμηνευτούν ως προσωποποιήσεις των τριών Ωρών, παράστασης σπανιότατης κατά την περίοδο στην οποία ανήκει το ψηφιδωτό³³. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι στα θέματα ενός ρωμαϊκού ψηφιδωτού από τη Sainte-Colombe της Γαλλίας περιλαμβάνονται τέσσερα τέθριππα με τους ηνιόχους τους και τρεις μορφές σε προτομή, που πιθανότατα θα πρέπει επίσης να ερμηνευτούν ως προσωποποιήσεις των τριών Ωρών (Εικ. 7β)³⁴.

Το θέμα του τσίρκου συνδέεται με τις προσωποποιήσεις των εποχών του έτους στη ρωμαϊκή φιλολογία και τέχνη, μια σύνδεση που αφορά κυρίως στην εξομοίωση των τεσσάρων φατριών του τσίρκου με τις τέσσερις εποχές. Τα δύο θέματα συνδέονται με ποικίλους τρόπους σε διάφορα είδη τέχνης, κυρίως σε ψηφιδωτά και σε σαρκοφάγους³⁵.

Η παράσταση, τέλος, των ψαριών, που κοσμούσε το κατώφλι του τρικλινίου (Εικ. 8α), παραπέμπει πιθανόν σε ξένια. Τα ψάρια εικονίζονταν συχνά στις παραστάσεις των ξενίων, συνήθως μαζί και με άλλα εκλεκτά εδέσματα, όπως κυνήγια, φρούτα, λαχανικά. Τα ξένια προανήγγειλαν ένα πλούσιο γεύμα και συμβόλιζαν το πνεύμα της γενναιοδωρης φιλοξενίας. Οι προσωποποιήσεις των Εποχών ή των Ωρών που αποτελούσαν τη συνέχεια της διακόσμησης ενίσχυαν και αυτές την ευμάρεια του οίκου και την αφθονία των αγαθών³⁶.

Στο ψηφιδωτό των ψαριών παρατηρείται ένα ενδιαφέρον εικονογραφικό χαρακτηριστικό: το εσωτερικό πλαίσιο του διαχώρου, το οποίο αποτελείται από διασταυρούμενες μαύρες ταινίες (Εικ. 9α) που προφανώς μιμούνται πραγματικό πλαίσιο εικόνας (κορνίζα). Το στοιχείο αυτό συναντάται και σε άλλα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης, που χρονολογούνται στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. (Εικ. 11α)³⁷ και αποτελούν μάρτυρες για την παρουσία τοπικών εργαστηρίων που παρήγαγαν έργο στην πόλη κατά την περίοδο αυτή. Ο ίδιος, εξάλλου, τύπος πλαισίου συναντάται και σε ρωμαϊκά ψηφιδωτά της Αντιόχειας³⁸.

Σχετικά με τα εργαστήρια της πόλης χαρακτηριστική είναι και η παρουσία του σπάνιου κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο θέματος του «ουράνιου τόξου» στα ψηφιδωτά δύο κτηρίων: αυτού της συμβολής των οδών Εγνατία και Αντιγονιδών (Εικ. 6α) και του πρωιμότερου της οδού Γρηγορίου Παλαμά (Εικ. 2β)³⁹.

Η διάταξη των διαχώρων διαμορφώνει τον τύπο του τρικλινίου που είναι γνωστός ως τρικλίνιο σε σχήμα Τ και Π (Εικ. 5)⁴⁰. Στις τρεις πλευρές του Π υπάρχει πλατιά λευκή ζώνη, πάνω στην οποία τοποθετούνταν οι κλίνες των συμποσιαστών. Οι εισερχόμενοι στο δωμάτιο αντίκριζαν τα ψάρια και τις προσωποποιήσεις των Ωρών, οι καθήμενοι στις κλίνες την παράσταση του τεθρίππου. Στα δύο άκρα της οριζόντιας κεραίας του Τ, ανάμεσα στον τοίχο της εισόδου και το σημείο όπου περατώνονταν οι κλίνες, τοποθετούνται δύο διάχωρα με γεωμετρικό διάκοσμο, από τα οποία διασώθηκε μόνο το ένα (Εικ. 9β)⁴¹. Το ψηφιδωτό αυτό είναι ασπρόμαυρο και η εκτέλεση του σχεδίου του –τόσο του πλαισίου (κυματοειδής ταινία), όσο και του κύριου θέματος (σύνθεση τετραγώνων που κοσμούνται εναλλάξ με αντίνωτες πέλτες και κόμβους του Σολομώντος)– είναι πρόχειρη και η ποιότητά της εμφανώς κατώτερη από εκείνη των κεντρικών παραστάσεων της κάθετης κεραίας του Τ. Αυτό οφείλεται ασφαλώς στο γεγονός ότι τα σημεία του τρικλινίου, το οποίο κοσμούσαν αυτά τα διάχωρα ήταν δευτερεύουσας σημασίας, καθώς μάλιστα συχνά φαίνεται ότι εκεί τοποθετούνταν σε περίπτωση ανάγκης και άλλες κλίνες⁴².

Και άλλα –δυστυχώς αποσπασματικά σωζόμενα– ψηφιδωτά του 3ου αι. μ.Χ., που προέρχονται από σωστικές ανασκαφές, φυλάσσονται στις αποθήκες ή στα εργαστήρια συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου και

του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού⁴³. Τα σπουδαιότερα είναι αυτά της οδού Π. Πατρών Γερμανού 24, της οδού Συγγρού 30, καθώς και ένα ψηφιδωτό με παράσταση εποχών και θαλάσσιων μορφών με άγνωστη προέλευση.

Το ψηφιδωτό της οδού Παλαιών Πατρών Γερμανού 24

Στην πρώτη οικοδομική φάση του κτηρίου της οδού Παλαιών Πατρών Γερμανού 24 ανήκει ψηφιδωτό με πολύχρωμο γεωμετρικό διάκοσμο⁴⁴ και παράσταση Νηρηίδας, η οποία ιππεύει θαλάσσιο ζώο και κρατά ιμάτιο πάνω από το κεφάλι της (Εικ. 10β)· η τελευταία –που σώζεται αποσπασματικά– κοσμεί διάχωρο στον τύπο του «εμβλήματος», που προβάλλεται σε σύνθεση συμπλεκόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα (Εικ. 10α)⁴⁵. Νηρηίδες που ιππεύουν θαλάσσια ζώα –μεμονωμένες ή ενταγμένες σε ευρύτερες μυθολογικές θαλάσσιες συνθέσεις– είναι θέμα αγαπητό και ευρύτατα διαδεδομένο τόσο στα ασπρόμαυρα όσο και στα πολύχρωμα ψηφιδωτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου⁴⁶.

Στα γεωμετρικά θέματα χρησιμοποιούνται αντιθετικοί χρωματισμοί, ενώ στην εικονιστική παράσταση γίνεται προσπάθεια απόδοσης πολλών αποχρώσεων, χωρίς, ωστόσο, να επιτυγχάνεται το «ζωγραφικό» αποτέλεσμα που είδαμε στα προηγούμενα ψηφιδωτά. Ο χαλαρός σχεδιασμός, η χρήση σε ορισμένα σημεία άτεχνων περιγραμμάτων και η διαφορετική κλίμακα στην απόδοση των γεωμετρικών θεμάτων κατατάσσουν το ψηφιδωτό της οδού Παλαιών Πατρών Γερμανού στα έργα μέτριας ποιότητας και συνηγορούν για χρονολόγησή του στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Το ψηφιδωτό της οδού Συγγρού 30

Στην ίδια πιθανότατα εποχή χρονολογείται και το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε πριν από πολλά χρόνια στην οδό Συγγρού 30 και ανήκει σε κτήριο άγνωστου προορισμού, ίσως και αυτό σε οικία⁴⁷. Τα ψηφιδωτά, που ανήκουν στην πρώτη φάση του κτηρίου, κοσμούνται τόσο με γεωμετρικά θέματα όσο και με εικονιστικές παραστάσεις, από τις οποίες έχουν διασωθεί ψαράς (Εικ. 11α), προσωποποίηση εποχής του έτους και πτηνό. Οι μορφές κλείνονται σε διάχωρα και πλαισιώνονται από αλυσοειδή πλοχμό και από διασταυρούμενες μαύρες ταινίες που μιμούνται κορνίζα⁴⁸. Είναι το μοναδικό, γνωστό έως σήμερα, ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης, στο οποίο παριστάνεται μια καθημερινή ενασχόληση. Η καθημερινή ζωή των ανθρώπων των πόλεων και της υπαίθρου υπήρξε σημαντική πηγή έμπνευσης για τους ψηφοθέτες της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου και, ανάμεσά τους, το ψάρεμα ήταν ένα από τα πιο δημοφιλή θέματα⁴⁹.

Η τεχνοτροπική απόδοση των μορφών δεν χαρακτηρίζεται από υψηλή ποιότητα. Σε σύγκριση με τις εικονιστικές παραστάσεις των πρωιμότερων ψηφιδωτών της πόλης, παρατηρεί κανείς κάποια ακαμψία στην εκτέλεση των μορφών, χρήση σε ορισμένα σημεία βαθύχρωμων περιγραμμάτων, παράθεση και όχι συγχώνευση των χρωμάτων και των αποχρώσεων, γραμμική απόδοση των ενδυμάτων, σχηματοποίηση και έλλειψη φυσικότητας στην απόδοση του βράχου, επάνω στον οποίο κάθεται ο ψαράς. Τα χαρακτηριστικά αυτά κάνουν πιθανή τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού της οδού Συγγρού στο β' μισό –και ίσως στο τελευταίο τέταρτο– του 3ου αι. μ.Χ.

Εικ. 11α-β. Θεσσαλονίκη, οικία στην οδό Συγγρού 30 (φωτ. Π. Ατζακά).

Μνεΐα αξίζει να γίνει και για τα γεωμετρικά ψηφιδωτά του κτηρίου αυτού. Το σχεδόν ακέραια σωζόμενο γεωμετρικό ψηφιδωτό ενός ολόκληρου χώρου -που έχει αποκολληθεί και εκτίθεται στην εσωτερική αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης- κοσμεΐται με μια σύνθεση στην οποία συνδυάζονται τετράγωνα τριών μεγεθών (Εικ. 11β)⁵⁰, θέμα που χρησιμοποιείται σπανιότατα από τα ελλαδικά εργαστήρια σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας. Η παρουσία της συγκεκριμένης σύνθεσης στην παλαιοχριστιανική βασιλική Β της Χερσονήσου στην Κρήτη σχετίζεται προφανώς με τη μεγάλη διάδοσή της στα ψηφιδωτά της Ανατολικής Μεσογείου, που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 4ου αι. έως και τον 6ο αι. μ.Χ. (στη Συρία, την Κύπρο, τον Λίβανο, την Παλαιστίνη)⁵¹. Στο ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης το θέμα διακρίνεται για τον προσεκτικό σχεδιασμό, την ποικιλία των μοτίβων που γεμίζουν τα τετράγωνα, αλλά κυρίως για την πολυχρωμία και τη χρήση αντιθετικών χρωμάτων, χάρη στα οποία δημιουργείται ένα εντυπωσιακό αποτέλεσμα. Αυτή η έντονη αίσθηση της πολυχρωμίας επιτείνεται με τη χρήση δύο ασπρόμαυρων πλαισίων, τα οποία συντελούν ώστε το βλέμμα να συγκεντρώνεται στο κεντρικό θέμα. Από τα υπόλοιπα γεωμετρικά ψηφιδωτά του κτηρίου έχουν διασωθεί τμήματα μόνον, που βρίσκονται στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου και τελευταία ταυτίστηκαν με τη βοήθεια ανασκαφικών φωτογραφιών του αρχείου της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ⁵². Τα προερχόμενα από πλαίσια τμήματα είναι άλλα ασπρόμαυρα και άλλα πολύχρωμα, ενώ στα υπόλοιπα τμήματα χρησιμοποιούνται έως και έξι χρώματα.

Το ψηφιδωτό των εποχών και των θαλάσσιων μορφών

Τελευταίο στη χρονολογική σειρά είναι κατά πάσα πιθανότητα το ψηφιδωτό με τις προσωποποιήσεις των εποχών του έτους και τις παραστάσεις θαλάσσιων μορφών, του οποίου δεν γνωρίζουμε την προέλευση. Πρόκειται για πέντε τμήματα αποκολλημένου ψηφιδωτού, συντηρημένα σε χωριστούς πίνακες, στον καθένα από τους οποίους εικονίζεται από μια προτομή⁵³. Στους τρεις πίνακες παριστάνονται προσωποποιήσεις τριών εποχών του έτους (Εικ. 12α-β) και στις άλλες δύο προσωποποιήσεις θαλάσσιων θεοτήτων, πιθανόν της Θάλασσας και του Ωκεανού⁵⁴. Ο τόπος αλλά και το κτήριο, από όπου προέρχονται τα ψηφιδωτά αυτά δεν είναι γνωστά, αφού αποκαλύφθηκαν στη δεκαετία του 1930, αποκολλήθηκαν, μεταφέρθηκαν στο Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο και συντηρήθηκαν, χωρίς ποτέ να δοθεί ανασκαφική έκθεση. Πιθανότερο τόπο προέλευσης θεωρώ τη Θεσσαλονίκη, και μάλιστα την περιοχή της οδού Αντιγονιδών. Στην υπόθεση αυτή οδηγήθηκα τελευταία, ανασύροντας κάποια στοιχεία από το αρχείο εγγράφων της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, αλλά και με τη βοήθεια μιας ακόμη ομάδας αποκολλημένων τμημάτων ψηφιδωτού και συντηρημένων σε εννέα τελάρα, που, εδώ και πολλές δεκαετίες, φυλάσσονταν χωρίς καμιά ένδειξη προέλευσης στην αυλή του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου και που, πιθανόν, προέρχονται από το ίδιο σύνολο⁵⁵. Τα οκτώ από τα εννέα αυτά τμήματα ανήκουν σε πλαίσια και, αν η παραπάνω υπόθεση είναι σωστή, αυτά συνιστούσαν τα πλαίσια των προτομών, ενώ στο ένατο τμήμα διακρίνεται μέρος κεφαλής, προφανώς μία ακόμη εικονιστική παράσταση του ψηφιδωτού αυτού.

Τεχνοτροπική ανάλυση των εικονιστικών παραστάσεων οδηγεί σε χρονολόγηση των παραπάνω ψηφιδωτών στα τέλη περίπου του 3ου αι. μ.Χ.

Εικ. 12α-β. Θεσσαλονίκη, άγνωστη προέλευση (φωτ. Π. Ατζακά)

Εικ. 13. Θεσσαλονίκη, γαλεριανό συγκρότημα, ανατολική στοά του βόρειου περιστυλίου του ανακτόρου (αρχείο ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

Στο μεταίχμιο του 3ου προς τον 4ο μ.Χ. αιώνα, ιστορική στιγμή που συμπίπτει με την αρχή της νέας τάξης πραγμάτων στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, επιφυλάσσεται για τη Θεσσαλονίκη μια λαμπρή περίοδος, αφού τότε η πόλη επιλέγεται ως έδρα του Καίσαρα του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας Γαλερίου. Το μεγάλης έκτασης γαλεριανό συγκρότημα, που η ολοκλήρωσή του ξεπέρασε πιθανότατα το χρόνο θανάτου του Γαλερίου, φέρει σε πολλούς χώρους του ψηφιδωτά δάπεδα, ελλιπώς δυστυχώς γνωστά, λόγω των αρνητικών συνθηκών κάτω από τις οποίες διενεργήθηκαν οι ανασκαφικές έρευνες κατά την εποχή της αποκάλυψής του.

Τα ψηφιδωτά αυτά, στην εικονογραφία των οποίων παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα σύνθεση ανατολικών και δυτικών στοιχείων, σηματοδοτούν μια σταδιακή και καθοριστική για τα επόμενα χρόνια αλλαγή στη μορφή και το θεματολόγιο των ψηφιδωτών δαπέδων στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Το σημαντικότερο γενικό χαρακτηριστικό της αλλαγής αυτής είναι ότι οι αγαπητές και καθιερωμένες έως τα τέλη του 3ου αι. μορφές σύνθεσης αρχίζουν να εγκαταλείπονται, και στη θέση τους να αναπτύσσεται μια εντελώς διαφορετική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η οριοθέτηση της διακόσμησης υπαγορεύεται από τα αρχιτεκτονικά όρια του χώρου που πρόκειται να καλυφθεί. Ο γεωμετρικός διάκοσμος επικρατεί δυναμικά στις ψηφιδωτές στρώσεις των δαπέδων του γαλεριανού συγκροτήματος, σαν μια λογική επιλογή της νέας αυτής αντίληψης (Εικ. 13)⁵⁶.

Το έργο που δημιούργησαν οι ψηφοθέτες που δούλεψαν στο γαλεριανό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην εξέλιξη του ψηφιδωτού στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή γύρω απ' αυτήν. Οι τρόποι σύνθεσης και το θεματολόγιο των ψηφιδωτών των γαλεριανών κτισμάτων έμελλαν να γνωρίσουν πρωτοφανή διάδοση και μεγάλη διάρκεια στην πόλη για ένα διάστημα μεγαλύτερο από έναν αιώνα⁵⁷.

Οι ίδιοι τρόποι σύνθεσης συνηθίζονται σε όλη τη διάρκεια του 4ου αιώνα και σε γειτονικές με τη Θεσσαλονίκη πόλεις (όπως π.χ. στις Φθιώτιδες Θήβες, τη Δημητριάδα, το Δίον ή τη Βέροια), καθώς και στην ευρύτερη περιοχή του βαλκανικού χώρου. Η χρήση εξάλλου καθαρά γεωμετρικού διακόσμου στα ψηφιδωτά της περιοχής των Βαλκανίων έχει γενικά μεγαλύτερη διάρκεια από ό, τι στα ψηφιδωτά των ανατολικότερων επαρχιών του κράτους⁵⁸.

ΤΑ ΧΟΝΤΡΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η τεχνική του χοντρού ψηφιδωτού, στην οποία χρησιμοποιούνται, στη θέση των ψηφιδών, ακανόνιστα κομμένα πλακίδια διάφορων μεγεθών και στην οποία απουσιάζει η πολυχρωμία, είχε ευρεία χρήση στη Θεσσαλονίκη σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα έργα που έχουν διασωθεί⁵⁹.

Το αρχαιότερο σωζόμενο χοντρό ψηφιδωτό καλύπτει το δάπεδο δύο συνεχόμενων χώρων (ενός κυκλικού και ενός ορθογώνιου) του βαλανείου που αποκαλύφθηκε στη ρωμαϊκή Αγορά της πόλης και χρονολογείται μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ.· είναι ακόσμητο και διαιρείται σε ζώνες, οριζόμενες από «ραφές» που δημιουργούνται με την ειδική τοποθέτηση των μαρμάρινων πλακιδίων (Εικ. 14α)⁶⁰.

Τα υπόλοιπα χοντρά ψηφιδωτά που έχουν διασωθεί στην πόλη και χρονολογούνται έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. ανήκουν σε κάθε είδους κτήρια, ενώ παρόμοιες στρώσεις συναντούμε επίσης σε τάφους⁶¹. Τα δάπεδα αυτά είτε είναι ακόσμητα ή κοσμούνται με γεωμετρικά σχέδια, το συνηθέστερο από τα οποία –όπως άλλωστε και στα μεταγενέστερα χοντρά ψηφιδωτά– είναι ο εγγεγραμμένος σε παραλληλόγραμμο ρόμβος ή το τετράγωνο που

εγγράφεται σε κατά κορυφήν τετράγωνο. Σπανιότερα χρησιμοποιούνται άλλα θέματα, όπως π.χ. σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα⁶².

Εικ. 14α. Θεσσαλονίκη, βαλανείο στη ρωμαϊκή Αγορά (Κοσμίδης – Σαφέτης 2001, εικ. 20).

14β. Θεσσαλονίκη, οικία κάτω από τη νότια στοά του βόρειου περιστυλίου του γαλεριανού συγκροτήματος (Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου 2002, εικ. 4).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο χοντρά ψηφιδωτά, το θεματολόγιο των οποίων εμπλουτίζεται και με παραστάσεις από το θαλάσσιο βασίλειο. Το ένα απ' αυτά, που αποκαλύφθηκε κάτω από τη νότια στοά του βόρειου περιστυλίου του γαλεριανού ανακτόρου, ανήκει σε πολυτελή οικία του 3ου αιώνα μ.Χ. και κοσμείται με γεωμετρικά θέματα και με δελφίνια (Εικ. 14β)⁶³. Σε άλλους χώρους της ίδιας οικίας αποκαλύφθηκαν επίσης ψηφιδωτό σε τεχνική *opus tessellatum* με γεωμετρικά θέματα και πλούσιος ζωγραφικός διάκοσμος⁶⁴.

Το δεύτερο χοντρό ψηφιδωτό, που αποκαλύφθηκε στην οδό Κασσάνδρου 14-16 και ανήκει σε οικία του τέλους του 3ου – αρχών του 4ου αι. μ.Χ., κοσμείται με τρία δελφίνια που διατάσσονται σε λευκό ακόσμητο βάθος με τρόπο ώστε να σχηματίζουν τρίαινα⁶⁵.

Μετά την εποχή αυτή και σε όλη τη χρονική περίοδο από τον 4ο έως και τον 6ο αιώνα, η τεχνική του χοντρού ψηφιδωτού γνώρισε απροσδόκητα μεγάλη διάδοση στην πόλη. Χρησιμοποιήθηκε σε κτήρια κάθε προορισμού, παράλληλα με την τεχνική *opus tessellatum*, εξυπηρετώντας, όπως φαίνεται, λόγους όχι μόνον οικονομικούς και πρακτικούς, αλλά και αισθητικούς⁶⁶.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Το κείμενό μου δημοσιεύεται όπως παραδόθηκε το έτος 2005. Στο διάστημα που μεσολάβησε, δημοσιεύτηκαν με το ίδιο θέμα δύο άρθρα μου, με διάφορες προσθήκες και βελτιώσεις: στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Δημήτρη Παντερμαλή Νάματα (2011) και στον Κατάλογο της Έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης «Αγρός – οικία – κήπος – τόπος» (2012).

¹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 69, 309 σημ. 411. Φωτογραφίες και πληροφορίες οφείλω στην ανασκαφέα του κτηρίου κ. Α. Τασιά. Για τα ευρήματα αυτού του ανασκαφικού χώρου βλ. Τασιά 1993 και Τασιά κ.ά. 1996.

² Σύγκρ. π.χ. με Blake 1930, πίν. 19.2, 23.4.

³ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 69, 227-228 σημ. 129 (όπου και η βιβλιογραφία), 340 (III. A2), πίν. 282.

⁴ Σύγκρ. π.χ. με Blake 1930, πίν. 38.1, 3, 4· την ίδια 1936, πίν. 13.2.

⁵ Καρύδας 1995, σ. 252, εικ. 15. Βλ. και Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 69, 214 σημ. 96.

⁶ Διαφορετικές απόψεις για τις τάσεις που κυριαρχούν στα ελλαδικά ψηφιδωτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου βλ. στους Bruneau 1981 και Hellenkemper-Salies 1986.

⁷ Λαμπροθανάση-Κοραντζή 1995. Η ίδια 2001.

⁸ Βλ. για την τεχνοτροπία του “ουράνιου τόξου” στην Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 88-89.

⁹ Βλ. και εδώ σελ. 99.

¹⁰ Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, σ. 39-46.

¹¹ Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, ΑΔ 20, 1965, Β2, σ. 410-411, πίν. 459-461. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 70 σημ. 44 (όπου και άλλη βιβλιογραφία, στην οποία πρόσθ. Waywell 1979, σ. 303-304 αρ. 53, 312 αρ. 3, 314 αρ. 7, 315 αρ. 9, πίν. 52, εικ. 45-47· Kondoleon 1995, σ. 141 σημ. 53, 168, 170· Dunbabin 1999, σ. 214, εικ. 226). Ορισμένες επιπλέον πληροφορίες, που αντλήθηκαν από το αρχείο εγγράφων της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ και αφορούν στην ακριβή θέση της ανασκαφής, τις συνθήκες και τη διαδικασία ανεύρεσης του ψηφιδωτού, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π., σ. 353-354 (III.Γ).

¹² Chéhab 1957/1959, σ. 11-14, εικ. 1, πίν. II, III.

¹³ Μαρκουλάκη 1991, σ. 452-455, πίν. 58α, 59α, όπου συνοψίζονται τα εικονογραφικά ζητήματα που αφορούν στη συγκεκριμένη παράσταση.

¹⁴ Για τη φιλολογική παράδοση και τις παραστάσεις της μυθολογικής σκηνής του Απόλλωνα και της Δάφνης βλ. Kondoleon 1995, σ. 167-174.

¹⁵ Για τη φιλολογική παράδοση και τους εικονογραφικούς τύπους της σκηνής βλ. Kondoleon, ό.π., σ. 133-146. Βλ. και Lancha 1981, 203-

204, όπου δίνεται συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

¹⁶ Dunbabin 1999, σ. 21-22, εικ. 19, όπου και η βιβλιογραφία.

¹⁷ H G. Herllenkemper-Salies προτείνει χρονολόγηση στην εποχή του Μ. Κωνσταντίνου (Hellenkemper-Salies 1986, σ. 279 σημ. 213), την οποία φαίνεται να αποδέχεται και η Dunbabin (1999, σ. 214 σημ. 19).

¹⁸ Βλ. εδώ παρακάτω, σελ. 149.

¹⁹ Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, ΑΔ 25, 1970, Β2, σ. 371-372, σχ. 8, πίν. 314β. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 70 σημ. 44 και 46 (όπου και άλλη βιβλιογραφία), 341-342 (Α4), πίν. 285α, LVα.

²⁰ Duval 1990, σ. 136. Rumscheid 2000, σ. 82. Γενικά για τους αγωνιστικούς στεφάνους βλ. Duval 1976-1978· τον ίδιο 1983· τον ίδιο 1987-1989· τον ίδιο 1990· τον ίδιο 1994.

²¹ Βαλαβάνης χ.χ., σ. 195.

²² Για τους αγώνες των *Πυθίων* στη Θεσσαλονίκη βλ. Leschhorn 1998, σ. 406-408.

²³ Βλ. π.χ. Duval 1990, σ. 144 εικ. 10· Yacoub 2002, 312, εικ. 157 (Τυνησία, Thuburbo Majus).

²⁴ Dunbabin 1982, σ. 82-84, 89.

²⁵ Dunbabin 1982, σ. 65, 69. Lavagne 1990.

²⁶ Βλ. π.χ. Hinks 1933, σ. 101 κ.ε. αρ. 36p, εικ. 112, 124· Smith 1965, σ. 96-99, εικ. 1 (Μ. Βρετανία)· Stern – Blanchard-Lemée 1975, σ. 110-112 αρ. 302, πίν. LIX, LX (Γαλλία)· Dunbabin 1982, σ. 69, πίν. 6 εικ. 7 (Ρώμη).

²⁷ Γούναρης 1995-2000. Γούναρης – Γούναρη 2004, 98-99, εικ. 58.

²⁸ X. B. Κριτζάς, ΑΔ 29, 1973-1974, Β2, σ. 242, σχ. 15η, πίν. 166β. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, σ. 54 σημ. 9 (όπου και άλλη βιβλιογραφία).

²⁹ Έργο του ΥΠΠΟ 2, 1998, σ. 85, εικ. 4. Εφημερ. ΤΟ ΒΗΜΑ, Κυριακή, 29.9.2002, Το Άλλο Βήμα, εικ. σ. 30.

³⁰ Για τις στάσεις των αρματοδρόμων και τα σχήματα σύνθεσης των σχετικών παραστάσεων βλ. Dunbabin 1982.

³¹ Το ψηφιδωτό του Δεσύλλα, που αποκαλύφθηκε το 1900, είναι ουσιαστικά αδημοσίευτο. Βλ. σχετικά με το σημαντικό αυτό εύρημα ΠΑΕ 1900, Έκθεσις των πεπραγμένων της Εταιρείας, σ. 17· Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, σ. 108-109 σημ. 103 και Kankeleit 1994, II, σ. 6-8 αρ. 3 (όπου και άλλη βιβλιογραφία).

³² Βλ. σχετικά Dunbabin 1982, σ. 71-72. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν φαίνεται πιθανή η σύνδεση της συνολικής παράστασης –η οποία περιλαμβάνει σκηνές αμφιθεάτρου και προσωποποιήσεις εποχών του έτους– με τη μυθολογία.

³³ Για τις προσωποποιήσεις των Ωρών και τη σχέση τους με εκείνες των εποχών του έτους βλ. Μαρκουλάκη 1987, σ. 51-56.

³⁴ Lancha 1981, σ. 151-157 αρ. 329, πίν. LXIXa, LXX.

³⁵ Lancha, ό.π., σ. 155. Parrish 1984, σ. 52-53, 108-110 αρ. 8, 128 αρ. 16, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Scott 2000, σ. 152.

³⁶ Στα ψάρια αποδίδονταν επίσης αποτροπαϊκή σημασία (Dunbabin 1978, σ. 126, 164).

³⁷ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 342 (III.A5), πίν. LVIα-β.

³⁸ Levi 1949, 376, σημ. 50, 51.

³⁹ Βλ. εδώ σελ. 87 κ. εξ.

⁴⁰ Ο τύπος αυτός ήταν πολύ συνηθισμένος σε όλες σχεδόν της περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και κυρίως σε εκείνες της Ανατολικής Μεσογείου (Dunbabin, 1994, σ. 125 κ.ε).

⁴¹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 341-342 (III.A4), εικ. 285β.

⁴² Dunbabin, ό.π., σ. 126, 127.

⁴³ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 340-353.

⁴⁴ Βλ. την περιγραφή των γεωμετρικών θεμάτων Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 341 (III.A3).

⁴⁵ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 71 (όπου και η βιβλιογραφία), 230 σημ. 134, 340-341 (III.A3), πίν. 283-284, LIV.

⁴⁶ Για την εικονογραφία του θέματος βλ. πρόχειρα Levi 1947, σ. 100-101· Packard 1980, σ. 334-336· De Matteis 2004, σ. 100 αρ. 30, 128-129 αρ. 55, 197-198, 210.

⁴⁷ Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, ΑΔ 25, 1970, Β2, σ. 373-374, πίν. 314γ-315. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 70 (όπου και άλλη βιβλιογραφία), 342-346 (A.5), πίν. 286-293α, LVI - LVIII.

⁴⁸ Βλ. εδώ σελ. 99.

- ⁴⁹ Για τις σκηνές του ψαρέματος στα ρωμαϊκά ψηφιδωτά της Ελλάδας βλ. Kankleit 1999.
- ⁵⁰ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 342, πίν. LVII (III.A5).
- ⁵¹ Βλ. για το θέμα αυτό Daszewski – Michaelides 1988, σ. 116-118.
- ⁵² Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 342-346 (III.A5).
- ⁵³ Δύο από τα ψηφιδωτά αυτά περιλαμβάνονται στην Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου (βλ. λ.), ενώ τα υπόλοιπα φυλάσσονται στην αποθήκη του ίδιου Μουσείου.
- ⁵⁴ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1972, όπου γίνεται εικονογραφική ανάλυση των παραστάσεων.
- ⁵⁵ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 347-350 (III.B1), πίν. LIX-LXI.
- ⁵⁶ Βλ. ό.π., σ. 71-112, όπου δημοσιεύονται και εξετάζονται εικονογραφικά όλα τα ψηφιδωτά του γαλεριανού συγκροτήματος.
- ⁵⁷ Για τα μεταγαλεριανά ψηφιδωτά της πόλης βλ. ό.π., σ. 112-147.
- ⁵⁸ Ό.π., σ. 112-113.
- ⁵⁹ Ό.π., 164 και σημ. 555· στα παραδείγματα που δίνονται εδώ, πρόσθ. και Ε. Μαρκή, ΑΔ 49, 1994, Β2, σ. 511-514 (κτήριο οδού Αγίας Σοφίας 52).
- ⁶⁰ Π. Αδάμ-Βελένη, ΑΔ 51, 1996, Β2, σ. 423, πίν. 113α. Η ίδια, ΑΔ 52, 1997, Β2, σ. 631-633, πίν. 230δ. Αδάμ-Βελένη 1997, σ. 353, εικ. 2-4. G. Touchais - S. Huber - A. Philippa Touchais, BCH 124.2, 2000, σ. 928-929, 931, εικ. 196, 197. Κοσμίδης – Σαφέτης 2001, σ. 196, 197, 200, 201, εικ. 4, 18-20. D. Blackman, ArchRep 48, 2001-2002, σ. 65-66, εικ. 105.
- ⁶¹ Βλ. π.χ. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999, σ. 212· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2001, σ. 220-221, 222, 224, εικ. 13, 14 (ανατολικό νεκροταφείο. ΔΕΘ).
- ⁶² Βλ. π.χ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 164 σημ. 555 (κτήριο στην οδό Συγγρού 30).
- ⁶³ Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου – Καϊάφα 1996, σ. 538-539, εικ. 13. Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου 2002, σ. 310-312, εικ. 4. Καραμπέρη 2003, σ. 228, εικ. 2.
- ⁶⁴ Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου 2002, σ. 312, εικ. 3, 5, 6. Καραμπέρη 2003, σ. 228, εικ. 4α-β.
- ⁶⁵ Π. Αδάμ-Βελένη, ΑΔ 40, 1985, Χρον., σ. 232-233, πίν. 91. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 299-300 αρ. 31, πίν. 235.
- ⁶⁶ Για τα χοντρά ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης, που χρονολογούνται από τον 4ο έως τον 6ο αι. μ.Χ., βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, σ. 168-176.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ-Βελένη 1997	Π. Αδάμ-Βελένη, Βαλανείο προγενέστερο της Αγοράς Θεσσαλονίκης, ΑΕΜΘ 11, 1997, σ. 351-364.
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1972	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Κατάλογος ρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων με ανθρώπινες μορφές στον ελληνικό χώρο, Ελληνικά 26, 1973, σ. 216-254.
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τ. III.1: Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.
Βαλαβάνης χ.χ.	Π. Βαλαβάνης, Ιερά και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα χ.χ.
Γούναρης 1995-2000	Γ.Γ. Γούναρης, Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1997-1999 (Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση αρματοδρομίας και άλλα ευρήματα), Εγνατία 5, 1995-2000, σ. 323-356.
Γούναρης – Γούναρη 2004	Γ. Γούναρης – Ε. Γούναρη, Φίλιπποι. Αρχαιολογικός Οδηγός, Θεσσαλονίκη 2004.
Καραμπέρη 2003	Μ. Καραμπέρη, Η μεταλλαγή του οικιστικού χαρακτήρα της νοτιοανατολικής Θεσσαλονίκης, ΑΕΜΘ 17, 2003, σ. 227-232.
Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου – Καϊάφα 1996	Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου – Α. Καϊάφα, Το ανασκαφικό έργο στο Γαλεριανό Συγκρότημα, ΑΕΜΘ 10Β, 1996, σ. 533-544.
Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου 2002	Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου, Γαλεριανά έργα υποδομής, ΑΕΜΘ 16, 2002, σ. 307-315.
Καρύδας 1995	Ν. Καρύδας, Ανασκαφή σε οικόπεδο στην οδό Αγίας Σοφίας 75, ΑΕΜΘ 9, 1995, σ. 251-265.

Κοσμίδης – Σαφέτης 2001	Ε. Κοσμίδης – Θ. Σαφέτης, Εργασίες συντήρησης στο βαλανείο, στον τόμο Αδάμ-Βελένη (επιμ.), Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης. Πρακτικά διημερίδας για τις εργασίες των ετών 1989-1999, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 195-204.
Λαμπροθανάση-Κοραντζή 1995	Ε. Λαμπροθανάση-Κοραντζή, Γρηγορίου Παλαμά 8. Πρώτα συμπεράσματα από τη σωστική ανασκαφή, ΑΕΜΘ 9, 1995, σ. 233-238.
Λαμπροθανάση-Κοραντζή 2001	Ε. Λαμπροθανάση-Κοραντζή, Ρωμαϊκά ψηφιδωτά στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικέων Πόλις 6, Οκτώβριος 2001, σ. 27-34.
Μαρκουλάκη 1987	Στ. Μαρκουλάκη, Οι Ώρες και οι εποχές σε ψηφιδωτό από το Καστέλλι Κισάμου, Κρητική Εστία, περ. Δ', 1, 1987, σ. 33-59.
Μαρκουλάκη 1991	Στ. Μαρκουλάκη, Ψηφιδωτά “οικίας Διονύσου” στο Μουσείο Χανίων, Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 24 - 30 Αυγούστου 1986, τ. Α1, Χανιά 1991, σ. 449-463.
Τασιά 1993	Α. Τασιά, Η σωστική ανασκαφή της ΙΣΤ' Εφορείας στην Πλατεία Διοικητηρίου, ΑΕΜΘ 7, 1993, σ. 329-341.
Τασιά κ.ά. 1996	Α. Τασιά – Ζ. Λόλα – Α. Μπάχλας – Α. Στάγκος, Το ανασκαφικό έργο της ΙΣΤ' Εφορείας στο Διοικητήριο, ΑΕΜΘ 10Β, 1996, σ. 545-557.
Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999	Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ανασκαφή στο ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας Θεσσαλονίκης, ΔΕΘ 1998, ΑΕΜΘ 13, 1999, σ. 207-218.
Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2001	Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη – Στ. Γκαλινίκη – Κ. Αναγνωστοπούλου, ΔΕΘ και αρχαιότητες: μια σχέση με παρελθόν και μέλλον. Η ανασκαφική έρευνα στον χώρο επέκτασης του Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ), ΑΕΜΘ 15, 2001, σ. 215-228.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blake 1930	M.E. Blake, The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire, MAAR 8, 1930, σ. 7-160.
Blake 1936	M.E. Blake, Roman Mosaics of the Second Century in Italy, MAAR 13, 1936, σ. 69-214.
Bruneau 1981	Ph. Bruneau, Tendances de la mosaïque en Grèce à l'époque imperiale, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, Principat 12 : 2-Künste, Berlin-N. York 1981, σ. 320-346.
Chéhab 1957/1959	M. Chéhab, Mosaïques du Liban (Bulletin du Musée de Beyrouth, tome XIV), Texte, Paris 1957, Planches, Paris 1959.
Daszewski – Michaelides 1988	W. A. Daszewski - D. Michaelides, Mosaic Floors in Cyprus (Biblioteca di «Felix Ravenna»- 3), Ravenna 1988.
De Matteis 2004	L.M. De Matteis, Mosaici di Cos, dagli scavi delle Missioni Italiane e Tedesche (1900-1945), (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XVII), Atene 2004.
Dunbabin 1978	K.M.D. Dunbabin, The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage, Oxford 1978.
Dunbabin 1982	K.M.D. Dunbabin, The Victorious Charioteer on Mosaics and Related Monuments, AJA 86, 1982, σ. 65-89.
Dunbabin 1994	K.M.D. Dunbabin, <i>Triclinium</i> and <i>Stibadium</i> , στον τόμο W.J. Slater (εκδ.), Dining in a Classical Context, Michigan 1994 ⁴ , σ. 121-148.
Dunbabin 1999	K.M.D. Dunbabin, Mosaics of the Greek and the Roman World, Cambridge 1999.
Duval 1976-1978	N. Duval, Couronnes agonistiques sur des mosaïques africaines: d'Althiburos (IVe s.), au Cap Bon (Ve s.), Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques (BAParis), nouv. série 12-14, 1976-1978, fasc. B, Afrique du Nord, σ. 195-216.
Duval 1983	N. Duval, Nouvelles considérations sur les prix de concours (couronnes et «cylindres de prix»)

	dans l'iconographie du Bas-Empire, Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1983, σ. 190-200.
Duval 1987-1989	N. Duval, Recherches nouvelles sur les prix de concours représentés sur les mosaïques, BAParis 22, 1987-1989, σ. 177-209.
Duval 1990	N. Duval, Les prix du cirque dans l'Antiquité tardive, στον τόμο Catalogue de l'exposition: Le cirque et les courses de chars. Rome – Byzance, Lattes 1990, σ. 135-146.
Duval 1994	N. Duval, Recherches nouvelles sur les prix de concours représentés sur les mosaïques, MGR IV, σ. 259 – 263.
Hellenkemper-Salies 1986	G. Hellenkemper-Salies, Römische Mosaiken in Griechenland, BJahr 186, 1986, σ. 241-284.
Hinks1933	R.P. Hinks, Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum, London 1933.
Kankeleit 1994	A. Kankeleit, Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland, München 1994 (ιδ. διατριβή).
Kankeleit 1999	A. Kankeleit, Représentations de pêcheurs sur des mosaïques en Grèce, MGR VII.1, σ. 69-79.
Kondoleon 1995	Chr. Kondoleon, Domestic and Divine. Roman Mosaics in the House of Dionysos, Ithaca and London 1995.
Lancha 1981	J. Lancha, Recueil Général des mosaïques de la Gaule, III. - Province de Narbonnaise - 2. Vienne, Paris 1981.
Lavagne 1990	H. Lavagne, Courses de chars représentées sur les mosaïques. Essai de bibliographie, στον τόμο Catalogue de l'exposition: Le cirque et les courses de chars. Rome – Byzance, Lattes 1990, σ. 109-120.
Leschhorn 1998	W. Leschhorn, Griechische Agone in Makedonien und Thrakien. Ihre Verbreitung und politisch-religiöse Bedeutung in der römischen Kaiserzeit, στον τόμο Griechisches Münzwerk. Stephanos nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag (εκδ. Ulrike Peter), Berlin 1998, σ. 399-415.
Levi 1949	D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Princeton 1947.
MGR I	La Mosaïque Gréco-Romaine. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 29 Août - 3 Septembre 1963, Paris 1965.
MGR IV	La Mosaïque Gréco-Romaine IV. IVE Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique, Trèves 8-14 août 1984 (Supplément au Bulletin de l' AIEMA), Paris 1994.
MGR VII.1, 2	La Mosaïque Gréco-Romaine VII. Tunis 3-7 Octobre 1994, t. 1, 2, Tunis 1999.
Packard 1980	P.M. Packard, A Monochrome Mosaic at Isthmia, Hesperia 49, 1980, σ. 326-346.
Parrish 1984	D. Parrish, Season Mosaics of Roman North Africa, Rome 1984.
Rumscheid 2000	Jutta Rumscheid, Kranz und Krone. Zu Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen der römischen Kaiserzeit (Istanbuler Forschungen Band 43), Tübingen 2000.
Scott 2000	S. Scott, Art and Society in Fourth-Century Britain. Villa Mosaics in Context, Oxford 2000.
Smith 1965	D.J. Smith, Three Fourth-century Schools of Mosaic in Roman Britain, MGR I, σ. 95-116.
Stern – Blanchard-Lemée 1975	H. Stern – M. Blanchard-Lemée, Recueil Général des mosaïques de la Gaule, II – Lyonnaise – 2, Paris 1975.
Waywell 1979	S.E. Waywell, Roman Mosaics in Greece, AJA 83, 1979, σ. 293-321.
Yacoub 2002	M. Yacoub, Splendeurs des mosaïques de Tunisie, 2002 ² (α' έκδοση, 1995).